

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال نهم، شماره‌ی سی‌وششم، تابستان ۱۳۹۷، صص ۱۰۵-۱۳۸

نشاط اجتماعی - اقتصادی در سیره نبوی

صدیقه شاکری حسین آباد،^۱ شهلا بختیاری،^۲
علی محمد ولوی،^۳ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری^۴

چکیده

نشاط اجتماعی - اقتصادی در عصر نبوی موجب پیشرفت جامعه شد و پتانسیل حل مسائل اجتماعی - اقتصادی را ایجاد کرد. هدف اصلی مقاله حاضر، شناسایی عوامل تقویت‌کننده نشاط اجتماعی - اقتصادی (فرضیه‌یابی) در دوره نبوی است. پارادایم یا مدل این پژوهش، برگرفته از رویکرد روشی استراوس و کوربین تحت عنوان نظریه بازکاوی است. بدین ترتیب، این مقاله بر مبنای تعریف پدیده نشاط اجتماعی، به بررسی عوامل بلاواسطه (شرایط علی)، عوامل باواسطه (شرایط زمینه‌ای و میانجی) و راهبردها و پیامدهای آن در عصر نبوی می‌پردازد. هم‌چنین، با استفاده از قرآن، روایات و منابع معتبر تاریخی، از طریق نمونه‌گیری نظری و تعیین حجم براساس اشباع نظری، تحلیل مقایسه‌ای شده است. فرضیه اصلی این است که نگرش و انگیزش مردمی مبتنی بر تکافل اقتصادی تجربه‌شده تحت مدیریت عقلانی - ارزشی پیامبر (ص) در حوزه‌های اقتصادی، از طریق پراکنش نهادهای مردمی (مساجد و یاریگری اقتصادی) بر کنش اجتماعی مبتنی بر نشاط اجتماعی - اقتصادی تأثیر داشته است.

واژه‌های کلیدی: نشاط اجتماعی - اقتصادی، سیره نبوی، یاریگری اقتصادی، عقلانیت ارزشی، تکافل اقتصادی، پراکنش.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه الزهرا (س). (نویسنده مسئول) (s.shakeri@alzahra.ac.ir)

۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه الزهرا (س). (sh.bakhtiari@alzarhra.ac.ir)

۳. استاد گروه تاریخ دانشگاه الزهرا (س). (v.am144@yahoo.com)

۴. استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه الزهرا (س). (fjamily@alzahra.ac.ir)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۷/۲۱ تاریخ تأیید: ۱۳۹۷/۱۱/۲۷

مقدمه

قبل از ظهور اسلام، جزیره‌العرب در رکود و انحطاط اجتماعی-اقتصادی بودند. استعمار طبقاتی قبیله‌گی قشر ثروتمند بر آنان حاکم بود و اکثریت در فقر به سر می‌بردند.^۱ بعثت پیامبر (ص) و حکومت اسلامی، تحولی عظیم در ابعاد گوناگون اجتماعی آن منطقه ایجاد کرد و پیشرفت چشمگیری به ارمغان آورد.

نشاط اجتماعی^۲ یکی از پارامترهای پیشرفت هر جامعه است^۳ که پژوهشگران تعاریف متعددی برای آن ارائه کرده‌اند. دیل و هربرت^۴ (۲۰۱۰) هر چیزی را که موجب پیشرفت و توسعه جامعه شود و پتانسیل توانایی حل مسائل اجتماعی را دارا باشد، نشاط اجتماعی معرفی می‌کنند.^۵

یکی از ابعاد مهم هر جامعه، اقتصاد است. به نظر می‌رسد امت^۶ مسلمان، با تبعیت از پیامبر خدا در دوره نبوی از نشاط اجتماعی-اقتصادی بالایی برخوردار شدند؛ زیرا آنان افزون بر مقابله با نظام اقتصادی ناعادلانه فقر عمومی، مسائل اجتماعی-اقتصادی پیش‌رویشان مانند تحریم اقتصادی-اجتماعی،^۷ مصادره‌ی اموال مسلمانان در هنگام هجرت به مدینه، برخوردهای نظامی متعدد^۸ و هزینه‌های^۹ ناشی از آن را حل کردند.^{۱۰}

۱. نهج‌البلاغه، (بی‌تا)، ترجمه علینقی فیض‌الاسلام اصفهانی، بی‌جا: بی‌نا، خطبه ۹۴، ص. ۲۸۲.

2. Community Vitality

۳. جعفر هزارجریبی و پروانه آستین‌افشان، (۱۳۸۸)، «بررسی عوامل مؤثر بر نشاط اجتماعی (با تأکید بر استان تهران)»، جامعه‌شناسی کاربردی، س. ۲۰، ش. ۳۳، ص. ۱۱۹.

4. Yuill Herbert, Ann Dale, (2010), *Community Vitality: The Concept*, Sustainability Solution Groups and Royal Roads University.

۵. در میان تعاریف گوناگون محققان، این تعریف به علت جامعیت نسبی گزینش شد.

۶. امت به معنای جماعت است: ابن فارس، (۱۳۹۰)، *ترتیب مقائیس اللغه*، ترتیب و تنقیح سعیدرضا علی‌عسگری، وحید مسجدی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ص. ۴۷؛ رازی، محمدبن ابی‌بکر بن عبدالقادر، (۱۹۶۷)، *مختار الصحاح*، بیروت: دارالکتاب العربی، صص. ۲۵-۲۶.

۷. ابن هشام، ابو محمد عبدالمالک (۱۳۵۵ ق.)، *السیرة النبویه*، ج ۱، قاهره: مطبعة مصطفى البانی الحلبی.

۸. واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹)، *المغازی*، تحقیق مارسدن جونس، بیروت: مؤسسة الاعلمی.

۹. محمدبن سعد (بی‌تا)، *الطبقات الکبری*، ج ۲، بیروت: دار صادر، صص. ۵۱-۵۲ و *المغازی*، ص. ۳۳۶.

۱۰. مهارت حل مسئله اجتماعی، فرایندی شناختی، هیجانی و رفتاری است که به افراد قابلیت می‌بخشد تا در مواجهه با مسائلی که در زندگی روزمره با آن روبه‌رو می‌شوند، راه‌حل‌های مناسب و انطباقی پیدا کنند.

درمقابل کارشکنی‌های اقتصادی بهبود^۱ و منافقین^۲ ایستادگی کردند و به پیشرفت اقتصادی و قدرت مالی قابل توجهی دست یافتند؛ به گونه‌ای که در سال‌های پایانی حیات نبوی، نه تنها وضعیت معیشتی مردم بهبود یافته بود، بلکه در سال نهم هجرت توانستند هزینه بالای اقدام جهت رویارویی با امپراتوری بزرگ روم در نبرد تبوک را فراهم کنند.^۳ پژوهش حاضر درصدد شناسایی عوامل تقویت‌کننده و بازدارنده نشاط اجتماعی - اقتصادی در دوره نبوی است تا بتواند سازوکار دستیابی به نشاط اجتماعی - اقتصادی در عهد نبوی را کشف کند.

پیشینه

بررسی‌ها نشان داد که پژوهشی درباره نشاط اجتماعی - اقتصادی در حوزه تاریخ اسلام، با این عنوان وجود ندارد؛ اگرچه درباره اقتصاد اسلامی پژوهش‌های بسیاری وجود دارد که در برخی به سیره نبوی نیز پرداخته شده است.^۴ پژوهش‌های مربوط به نشاط اجتماعی را می‌توان در سه گروه دسته‌بندی کرد: الف) پژوهش‌هایی که مفهوم مستقلی برای نشاط و نشاط اجتماعی لحاظ کرده‌اند (مانند گریزی،^۵ ۲۰۰۱؛ بارکه دوکا و همکاران به سرپرستی

دزوریلا و نزو (۱۹۹۰)، به نقل از: مهرنوش هدایتی، حامد ماه‌زاد، (۱۳۹۵)، «فلسفه برای کودکان و مهارت‌های حل مسئله اجتماعی»، *مجله علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز*، س. ۲۳، ش. ۱، صص. ۲۹-۵۴.

۱. مانع تراشی برای تجارت مسلمانان؛ احمد بن یحیی بلاذری (۱۹۷۸ م)، *فتوح البلدان*، ج ۱، بیروت: المعارف، ص. ۱۵.

۲. ماجرای تهدید به اخراج مسلمانان مهاجر از مدینه؛ منافقون/۸، *السیرة النبویه*، ج ۳، ص. ۲۹۲، *المغازی*، ج ۲، ص. ۴۱۹.

۳. *المغازی*، ج ۲، صص. ۹۹۰-۹۹۱.

۴. صدر، سید محمدباقر (۱۴۰۸)، *اقتصادنا*، قم: مجمع الشهداء علمی الثقافی، مقالات بسیاری نیز در این ارتباط تدوین شده است؛ مانند: سعید سیدحسین‌زاده یزدی و محمدجواد شریف‌زاده، (۱۳۹۵)، «سیره پیامبر اکرم در مقابله با تهدیدهای اقتصادی»، *فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی*، س. ۱۶، ش. ۶۲، صص. ۳۱-۵.

5. William J. Grigsby, (2001), "Community Vitality: Some Conceptual Considerations", *Rural Development Paper, No. 6*, USA: The Northeast Regional Center for Rural Development, The Pennsylvania State University.

آورام،^۱ ۲۰۱۱؛ دیل و لینگ،^۲ ۲۰۱۱ و...؛^۳ ب) در بسیاری از پژوهش‌ها، شادکامی، شادمانی و نشاط، مترادف یکدیگر تلقی شده‌اند (مانند تمیزی‌فر،^۴ ۱۳۹۲؛ هزارجریبی و آستین‌افشان،^۵ ۱۳۸۸؛ ج) برخی دیگر نشاط را به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های شادکامی برشمرده‌اند و شادکامی را معادل مفهوم سعادت در قرآن و روایات دانسته‌اند (مانند عباس پسندیده،^۶ ۱۳۹۲).

روش پژوهش

براساس پرسش اصلی در این پژوهش، برای دستیابی به الگویی که قادر باشد عوامل تقویت‌کننده و بازدارنده بعد اقتصادی نشاط اجتماعی را در دوره نبوی شناسایی کند، به‌نظر می‌رسد بهترین رویکرد روشی، گرند تئوری^۷ یا «نظریه بازکاوی» است که در برخی از پژوهش‌ها با عنوان نظریه زمینه‌ای یا مبنایی معرفی شده است. در این روش، تحلیل داده‌ها به‌طور مداوم از طریق راهبرد «مقایسه تداومی»^۸ انجام می‌شود و پژوهشگر به‌طور مداوم میان تفکر استقرایی (ایجاد مفاهیم، مقولات و روابط بین آنها) و تفکر قیاسی (آزمون مفاهیم، مقولات و روابط میان آنها) در رفت‌وآمد است.^۹

1. Jesse Barke Doka, Emma McNamara, Julia Robinson, Melissa Chung, (2011), *Research on Community Vitality*, Supervising Professor: Michal Avram, Ontario: Community Foundation of Greater Peterborough.

2. Ann Dale and Chris Ling, (2011), "Community Vitality Index Tool Some Preliminary Thinking", 30 April, Canada: Royal Roads University.

۳. پژوهش‌های مشابه دیگر عبارت‌اند از:

Leah Levac, (2004), *Community Vitality Index*, <https://academicminute.org/2014/12/leah-levac-university-of-guelph-community-vitality-index/> (accessed in 16/12/2014).

Katherine Scott, (2009), *Community Vitality: Measuring What Matters*, The Vanier Institute of the Family, Transition Magazine.

۴. ریحانه تمیزی‌فر، (۱۳۹۲)، *نشاط اجتماعی، تحلیل جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر نشاط اجتماعی شهر*

اصفهان، اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.

۵. بررسی عوامل مؤثر بر نشاط اجتماعی (با تأکید بر استان تهران)، پیشین.

۶. عباس پسندیده، (۱۳۹۲)، *الگوی اسلامی شادکامی با رویکرد روان‌شناسی مثبت‌گرا*، قم: مؤسسه علمی

فرهنگی دارالحدیث، صص. ۵۸۹-۵۱۵.

7. Grounded Theory

8. Constant Comparative Method

۹. آنسلم استراس، جولیت کورین، (۱۳۸۵)، *اصول روش تحقیق کیفی*، ترجمه بیوک محمدی، تهران:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ص. ۵۷.

مراحل پژوهش

مراحل و روند بهره‌برداری از این رویکرد با عنوان پارادایم یا مدل الگویی، برحسب شرایط علی پدیده، زمینه، شرایط میانجی، راهبردهای کنش و کنش متقابل و پیامدها طی می‌شود. در پژوهش حاضر به شناسایی عوامل تقویت‌کننده و بازدارنده بعد اقتصادی نشاط اجتماعی در سیره نبوی می‌پردازیم و از طریق کدگذاری باز و محوری، مقوله‌بندی داده‌ها و مقایسه مداوم مقوله‌ها و مضامین به فرضیه یا فرضیه‌هایی در این باره می‌رسیم. جامعه مورد مطالعه در پژوهش حاضر، امت اسلامی و دیگر مردم در عهد نبوی است. انتخاب نمونه به روش نمونه‌گیری نظری، برحسب اشباع نظری در روند فرضیه‌یابی صورت می‌گیرد. ابزار و تکنیک قابل‌استفاده در این پژوهش، رجوع به واقعیت براساس بررسی عمیق اسنادی و تحلیل داده‌ها به‌طور مداوم از طریق راهبرد «مقایسه تداومی» یعنی مقابله مداوم گزارش‌ها با یکدیگر انجام می‌شود.^۱ اعتبار یافته‌ها از راه تقابل با منابع موازی یا مشابه، با رجوع به منابع معتبر تأمین می‌شود. از آنجا که این پژوهش کیفی است و به قصد تعمیم یافته‌ها صورت نمی‌گیرد، پایایی درمورد این پژوهش مطرح نمی‌شود.

روند فرضیه‌یابی

روند فرضیه‌یابی طی چهار مرحله کاربرد مدل الگویی نظری بازکاوی در بررسی اسنادی و پاسخ به پرسش‌های مدل الگویی نظریه بازکاوی صورت خواهد گرفت.

مرحله اول: کاربرد مدل الگویی نظریه بازکاوی در بررسی اسنادی

در این مرحله، با توجه به مدل الگویی رویکرد روشی نظریه بازکاوی که مبتنی بر تعریف پدیده‌ی نشاط اجتماعی، عوامل بلاواسطه (شرایط علی)، عوامل باواسطه (شرایط زمینه‌ای و شرایط میانجی)، راهبردها و پیامدهای آن است. پاسخ به پرسش‌های مذکور، با استفاده از اسناد مربوطه یعنی قرآن، روایات و منابع معتبر تاریخی و از طریق نمونه‌گیری نظری دریافت خواهد شد. حجم نمونه به میزان دستیابی به اشباع نظری است.

۱. فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و مهناز رنجبر، (۱۳۹۱)، «بررسی جامعه‌شناختی شادمانی زنان متأهل دانشجو»، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، س. ۴، ش. ۵۴، صص. ۲۱۱-۲۴۵. روش پژوهش در مقاله حاضر براساس الگوی این مقاله است.

مرحله دوم: پاسخ به پرسش‌های مدل الگویی نظریه بازکاوی
 پاسخ به پرسش‌های مدل الگویی نظریه بازکاوی براساس داده‌های کیفی متن اسناد (قرآن، روایات و منابع معتبر تاریخی) و برجسته‌بودن پاسخ‌ها در دو گروه عوامل تقویت‌کننده و بازدارنده بعد اقتصادی نشاط اجتماعی، تفکیک و مقوله‌بندی خواهد شد.

پرسش اول: پدیده نشاط اجتماعی-اقتصادی در سیره پیامبر اکرم (ص) چگونه تعریف می‌شود؟

پاسخگویی به این پرسش باید براساس قرآن و روایات صورت گیرد. از جمله آیات و روایاتی که می‌تواند در تعریف راهگشا باشد، تحت عناوین زیر مقوله‌بندی شده است:

جدول ۱. تعریف پدیده نشاط اجتماعی-اقتصادی

مؤلفه‌های سلبی	مؤلفه‌های ایجابی	آیه / روایت
	تبعیت از خدا و رسول سرزندگی پیشرفت	ای کسانی که ایمان آورده‌اید، دعوت خدا و رسول را اجابت کنید که مایه حیات ^۱ شماست. ^۲
ناتوانی کسالت بی‌ثمری	عدالت‌خواهی توانایی	«...خدا مثلی می‌زند: دو مردند که یکی از آنها لال است و هیچ کاری از او بر نمی‌آید و او سربار مولایش است. هر جا که او را می‌فرستند، خیری به همراه نمی‌آورد. آیا او با کسی که به عدالت فرمان می‌دهد و خود بر راه راست است، یکسان است؟ ^۳ »
	رفاه مالی تقوای پیشگی	خیر دنیا و آخرت در دو ویژگی است: توانگری و تقوای پیشگی. ^۴

۱. در زبان انگلیسی، Vitality به معنای حیات داشتن است.

۲. انفال/۲۴، علامه طباطبایی در تفسیر واژه حیات در آیه می‌فرماید: «حیات، گران‌بهاترین متاعی است... که منشأ نشاط و سعادت انسانی است.» محمدحسین طباطبایی، (۱۳۷۲)، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، تهران: اسماعیلیان، ص. ۲۸۰. قرآن پاداش ایمان و عمل صالح را حیات طیبه می‌داند. نحل/۹۷.
 ۳. نحل/۷۵-۷۶.

۴. عزالدین عبدالحمید ابن ابی‌الحدید، (۱۳۷۸ ق.)، شرح نهج‌البلاغه، ج ۲۰، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، مصر: داراحیاءالکتب العربیه، ص. ۳۰۱.

با توجه به مؤلفه‌های ذکر شده، پدیده نشاط اجتماعی-اقتصادی در سیره نبوی را می‌توان این‌گونه تعریف کرد:

«فرایندی اجتماعی-اقتصادی که در پرتو آن، امت اسلامی عهد نبوی با تبعیت از ایشان، قادر به حل مسائل اجتماعی-اقتصادی (مانند ناتوانی، کسالت و بی‌ثمری) است، موانع را رفع و در دستیابی به مراتب کمال (تقوا، رفاه مالی، تلاش و عدالت) با سرزندگی پیشرفت کردند.»

پرسش دوم: نشاط اجتماعی-اقتصادی، با توجه به اسناد مربوطه به چه عواملی نسبت داده می‌شود؟

الف) عوامل بلاواسطه یا شرایط علی

شرایطی که سبب به‌وجود آمدن پدیده یا حوادث و وقایعی می‌شود که به وقوع یا رشد پدیده‌ای منتهی شود. شرایط علی نشاط اجتماعی-اقتصادی عصر نبوی را در سه بعد تولید، توزیع و مصرف، در دو محور متقابل عوامل تقویت‌کننده و عوامل بازدارنده اقتصادی دسته‌بندی کردیم. در جدول‌ها به ذکر نمونه‌هایی از گزاره‌های به‌دست آمده براساس آیات، روایات و سیره تاریخی بسنده شده است.

جدول ۲. عوامل بلاواسطه تقویت کننده

عوامل بلاواسطه تقویت کننده			مقوله	متن (آیه/روایت/سیره)
مصرف	توزیع	تولید		
		*	ارتقابخشی کشاورزی	واگذاری زمین‌های کشاورزی (اقطاع) به قبیله‌ها و اشخاص توسط رسول خدا (صلی‌الله علیه و آله) احیای زمین‌های موات؛ ^۱ بستن قرارداد مساقات و مزارعه میان مهاجران و انصار ^۲
*	*	*	اصلاح قوانین آب‌رسانی	جلوگیری از بهره‌برداری انحصاری از آب چاه، ^۳ تقسیم آب‌ها و سیلاب‌ها، ^۴ واگذاری آب‌های عمومی به بخش خصوصی ^۵

۱. واگذاری زمین در اصطلاح فقهی اقطاع نامیده می‌شود. این کار به‌طور گسترده‌ای به‌وسیله رسول خدا انجام شد. حضرت برای آنان سند با مهر می‌داد؛ به‌گونه‌ای که با اطمینان برای آبادی آن زمین می‌کوشیدند؛ برای مثال، دره‌ای در مدینه را به حرام بن عبدعوف از قبیله بنی‌سلیم واگذار و زمینی را با حدودی معین از زمین‌های «برهاط» به راشد بن عبد رب سلمی واگذار کرد. ر.ک: *المغازی*، بی‌تا، ج ۱، ص. ۲۷۴. واگذاری زمین‌های «جمعه» از رامس به عاصم بن حارث حارثی (همان، ص. ۲۶۹).
۲. حدیث «من أحیا أرضاً میتة فیهی له» نمونه‌ای از مشوقات این امر است. محمد حرّ عاملی، (۱۴۱۴ ق.)، *وسائل الشیعه*، قم: موسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، ج ۱۷، ص. ۳۲۷.
۳. بیهقی، احمد بن حسین بن علی، (۱۴۲۴)، *السنن الکبری*، تحقیق محمد عبدالقادر عطاء، بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۶، ص. ۱۱۶.
۴. محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی، (۱۳۸۹ ق.)، *الکافی*، ج ۵، تحقیق علی اکبر الغفاری، طهران: دارالکتب الاسلامیه، ص. ۲۹۴؛ براساس این روایت، رسول خدا مردم مدینه را منع فرمود که از نوشیدن آب چاه‌ها جلوگیری کنند.
۵. مانند فرمان تقسیم آب‌های وادی «مهوروز»؛ ر.ک: ابوجعفر محمد ابن بابویه، (۱۴۰۴)، *من لایحضره الفقیه*، ج ۳، قم: جامعه‌المدرّسین فی الحوزة العلمیه، ص. ۹۹.
۶. واگذاری آب منطقه «مظله» به بنی‌قره؛ (مغازی، ج ۱، ص. ۱۶۷)، آب زمین‌های «رداء» به جمیل بن ردام؛ (عزالدین علی ابن اثیر، (۱۴۰۹ ق.)، *أسدالغابة فی معرفة الصحابة*، ج ۱، بیروت: دارالفکر، ص. ۲۹۵)، آب‌های «کنیف» به حصین بن نضله اسدی (همان، ص. ۲۶۹).

عوامل بلاواسطه تقویت کننده		مقوله	متن (آیه/روایت/سیره)
*	*	گسترش تجارت	تأسیس بازار جدید در مدینه ^۱ ، تشویق بازرگانان ^۲
*	*	تأکید بر وجوب اشتغال	واجب بودن جُستن حلال بر هر مرد و زن مسلمان ^۳
*	*	ایجاد شادابی اقتصادی جامعه؛ پیوند با مبانی ارزشی الهی	بوسیدن دست پینه بسته کارگر توسط پیامبر (ص) که فرمود: «این، دستی است که هرگز آتش به آن نمی‌رسد» ^۴ و فرمود: «جهاد در طلب روزی برای خانواده ناتوان، نزد خداوند، برتر از یک سال پیوسته شمشیرزدن همراه پیشوای عادل است.» ^۵
*	*	وضع قوانین اقتصادی	زکات ^۶ ، خمس ^۷ ، انفال ^۸ و...
*	*	نظارت و کنترل	پیامبر از کنار مردی عبور می‌کرد که غذایی می‌فروخت... دید تقلبی است، فرمود: «کسی که در کار خود تقلب کند، از ما نیست.» ^۹

۱. فتوح البلدان، ج ۱، ص. ۱۵.

۲. الجمعة/۱۰. در زمین پراکنده گردید و فضل خدا را جويا شوید. هم‌رتبه شهید خواندن تاجران مواد غذایی؛ جلال الدین سیوطی، (بی تا)، الدر المنثور فی تفسیر المأثور: بیروت: دارالفکر، ج ۸، ص. ۳۲۳. بازرگانی حکومت اسلامی، به قدری گسترش یافت که به مدینه «سوق العرب» لقب دادند. عبدالحی کتانی، (بی تا)، نظام حکومت النبویة (التراپیب الاداریة)، بیروت، دارالکتب العربی، ج ۲، ص. ۵۳.

۳. محمد بن محمد شعیری سبزواری، (۱۴۱۴ ق.)، جامع الأخبار، قم: تحقیق و نشر مؤسسه آل البيت، ص. ۳۸۹.

۴. أسد الغابة، ج ۲، ص. ۴۲۰.

۵. علی بن حسن ابن عساکر، (۱۴۱۵ ق.)، تاریخ مدینة دمشق، بیروت: دارالفکر، ج ۱۳، ص. ۳۳.

۶. بقره/۱۷۷ و ذاریات/۱۹.

۷. الإسراء/۲۷-۲۶ و انفال/۴۰.

۸. انفال/۱.

۹. أسد الغابة، ج ۳، ص. ۲۶۵. یا جلوگیری از تورم قیمت در فحطی؛ همان، ج ۶، ص. ۳۴۳.

جدول ۳. عوامل بلاواسطه بازدارنده

عوامل بلاواسطه بازدارنده			مقوله	متن (آیه/روایت/سیره)
مصرف	توزیع	تولید		
*	*	*	بی‌برنامگی	... بر امت خویش، نه از فقر، که از برنامه‌ریزی نادرست بیم دارم ^۱
	*	*	فقدان دانش اقتصادی	... هرکس بر پایه‌ای جز دانش رفتار کند، بیش از آنکه اصلاح کند، فساد به بار می‌آورد. ^۲
*	*	*	زیاده‌خواهی	... و آن که تلاش می‌کند تا بر دارایی خود بیفزاید (تکاثر)، در راه شیطان است؛ ^۳
	*		احتکار	در قیامت، بر پیشانی محتکر، نوشته شده «ای کافر! جایگاهت دوزخ باد!» ^۴
*	*		رشوه‌خواری	یکی از فرماندهان رشوه‌ای به صورت هدیه پذیرفت. پیامبر (ص) برآشف و فرمود: «چرا آنچه حق تو نیست، می‌گیری؟» گفت: «آنچه گرفتم هدیه بود.» رسول خدا (ص) فرمود: «اگر در خانه بنشینید و فرماندار من در محلی نباشید، آیا مردم به شما هدیه می‌دهند؟! سپس دستور داد هدیه را به بیت‌المال بازگردانند و او را برکنار کنند. ^۵

۱. ابن ابی جمهور محمد بن علی احسائی، (۱۴۰۳ ق.)، *عوالی التالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة*، ج ۴، تحقیق مجتبی‌العراقی، قم: سیدالشهداء، ص. ۳۹.
۲. *الکافی*، ج ۱، ص. ۴۴.
۳. ابوالقاسم سلیمان بن احمد طبرانی، (۱۴۱۵ ق.)، *المعجم الأوسط*، ج ۸، تحقیق، ابو معاذ طارق بن عوض الله و ابوالفضل عبدالمحسن بن ابراهیم، القاهرة: دارالحرمین، ص. ۲۷۷.
۴. علاءالدین علی ابن حسام‌الدین متقی، (۱۳۹۷)، *کنز العمال*، تصحیح صفوة السقا، بیروت: مکتبة التراث الاسلامی، ج ۱۶، ص. ۶۵.
۵. ابو عبدالله محمد بن اسماعیل بخاری، (۱۴۱۰ ق.)، *صحیح البخاری*، تحقیق مصطفی دیب البغاء، بیروت: دارابن کثیر، ج ۱، ص. ۷۱۴.

عوامل بلاواسطه بازدارنده		مقوله	متن (آیه/روایت/سیره)
	*	غش در معامله	پیامبر (ص) خدا به مردى برگذشت که گندم می فروخت و خوب و بد را با هم درآمیخته بود، نهی نموده و فرمود: «... هر کس فریبکاری کند، از من نیست.» ^۱
	*	ربا خواری	ای کسانی که ایمان آورده اید! از خدا پروا کنید؛ و اگر مؤمنید، آنچه از ربا باقی مانده است، واگذارید. و اگر [چنین] نکردید، بدانید به جنگ با خدا و فرستاده وی برخاسته اید...» ^۲
	*	اسراف	«...اسرافکاران، برادران شیطان هاینده و شیطان همواره نسبت به پروردگارش ناسپاس بوده است.» ^۳

ب) عوامل باواسطه یا شرایط زمینه‌ای و میانجی (ساختاری) پدیده نشاط اجتماعى - اقتصادى در عهد نبوى

شرایط زمینه‌ای به محل حوادث و وقایع مربوط به پدیده نشاط اجتماعى دلالت دارد. شرایط میانجی یا ساختاری در رابطه با سهولت بخشی یا محدودیت‌هایی است که از طریق وضعیت زمانى، مکانى، فرهنگى و پایگاه اقتصادى و اجتماعى به گونه‌ای غیرمستقیم در پدیده تأثیر مى‌گذارد. در علل باواسطه نیز مانند شرایط علی، همان دسته‌بندی رعایت شد.^۴

۱. ابو عبدالله محمد ابن ماجه، (۱۳۹۵ ق)، سنن ابن ماجه تحقیق محمدفؤاد عبدالباقي، بیروت: دار احیاء التراث، ج ۲، ص. ۷۴۹. ابن حسین مسلم بن حجاج قشیری نیشابوری (بی تا)، صحیح مسلم، ج ۱، استانبول: مکتبه الاسلام، ص. ۹۹.
 ۲. البقرة/۲۷۸-۲۸۰.
 ۳. الإسراء/۲۷.
 ۴. برای اختصار، شرایط زمینه‌ای و میانجی را با عنوان علل باواسطه در یک جدول آورده‌ایم.

جدول ۴. عوامل باواسطه تقویت کننده

عوامل باواسطه تقویت کننده			مقوله	متن (آیه/روایت/سیره)
مصرف	توزیع	تولید		
	*	*	تشویق مسلمانان به تلاش اقتصادی	«هیچ بنده‌ای خوراکی نخورده است که نزد خدا دوست‌داشتنی‌تر از حاصل دسترنج وی باشد؛ و هرکه خسته از کار خویش روز را به شب رساند، آمرزیده روز را به شب رسانده است.» ^۱ «مایه شرافت، دارایی... است.» ^۲
	*	*	راهبردهای افزایش بهره‌وری	اقتطاع رسول خدا سبب بهره‌برداری گسترده از زمین‌های کشاورزی، و ایجاد باغ‌های زیادی بیرون شهر مدینه شد. ^۳ بامدادان در پی روزی و... بروید؛ زیرا سحرخیزی، برکت و رستگاری است. ^۴ هرکس برای گذران زندگانی خویش به درستی برنامه‌ریزی کند، خدای - تبارک و تعالی - روزی‌اش می‌بخشد. ^۵ «هرکه در پی دانش باشد، خداوند روزی‌اش را ضمانت می‌کند.» ^۶ هرگاه خداوند از طریقی برایتان روزی‌ای مقرر فرمود، آن را رها نکنید، مگر آنگاه که تغییری در آن حاصل یا از آن بیزار شود. ^۷
		*	توجه به تأمین کالاهای اساسی	جایگزینی نهال‌های نخل با درختان گز و شورگزر در اراضی غابه در شمال غربی مدینه. ^۸ اختصاص یافتن وادی قنأه به

۱. تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۴، ص. ۱۰.

۲. ابو محمد الحسن بن علی حرانی، (۱۴۰۴ ق.)، تحف العقول عن آل الرسول، تحقیق علی الاکبر الغفاری، قم: النشر الاسلامی، ص. ۳۷۳.

۳. فتوح البلدان، ج ۱، ص. ۲۲.

۴. المعجم الأوسط، ج ۷، ص. ۱۹۳.

۵. أسد الغابه، ج ۵، ص. ۳۳۶.

۶. ابوبکر احمد بن علی خطیب بغدادی، (۱۴۱۷ ق.)، تاریخ بغداد، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیة، ج ۳، ص. ۱۸۰.

۷. سنن ابن ماجه ج ۲، ص. ۷۲۷.

۸. السیره النبویه، ج ۱، ص. ۱۴۲.

عوامل با واسطه تقویت کننده			مقوله	متن (آیه/روایت/سیره)
				کشت گندم. ^۱
*	*		تشویق جامعه اسلامی به انفاق، وقف و بخشش	پیامبر (ص) در پاسخ به سؤال درباره زمینی: اصل آن را وقف کن و میوه (حاصل) آن را [برای کسانی که وقف آنها کرده‌ای] واگذار. ^۲ و فرمود: «همانا در روزی در آستانه عرش گشاده است. خداوند به قدر انفاق‌های بندگان، روزی را بر ایشان نازل می‌گرداند. هر که کم دهد، به او اندک می‌بخشد و هر که فراوان دهد، به او عطای فراوان عطا می‌کند. ^۳
*	*	*	پیامبر (ص) الگوی عملی	تحمل و کوشش پیامبر (ص) در تنگنای مالی ^۴ ، بخشش فراوان ^۵ ، وقف ^۶ و...، همراهی پیامبر با امت در مشاغل اقتصادی. ^۷
	*	*	تسهیلات اقتصادی	مالکیت زمین از طریق احیای آن؛ ^۸ کاشت نهال‌های خرما برای آزادی بردگان؛ ^۹ تقسیم غنایم و فیء میان نیازمندان؛ ^{۱۰}

۱. فتوح البلدان، ج ۱، ص ۹، محمد ابن سعد، (بی تا)، الطبقات الکبری، بیروت: دار صادر، ج ۳، ص ۲۲۲.

۲. کنز العمال، ج ۱۶، ص ۶۳۴.

۳. تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۱۹.

۴. السنن الکبری، ج ۶، ص ۱۹۷.

۵. مانند: السیره النبویه، ج ۱، ص ۱۴۲، فتوح البلدان، ج ۱، ص ۲۲.

۶. کنز العمال، ج ۱۶، ص ۶۳۶.

۷. شیبانی، ابن حنبل احمدین محمد، (۱۴۱۴ ق.)، مسند، تحقیق محمدالدرویش، بیروت: دارالفکر، ج ۴، ص ۱۹۲.

۸. تجارت؛ محمد بن جریر طبری، (۱۳۷۸ ق.)، تاریخ الامم والملوک، ج ۲، تحقیق: محمد أبو الفضل إبراهیم، بیروت، دارالتراث، ص ۲۸۰. کشاورزی؛ الکافی، ج ۵، ص ۷۴.

۹. مالک بن انس (بی تا)، الموطأ، ج ۲، تحقیق محمدفواد عبدالباقی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ج ۲، ص ۷۴۳.

۱۰. فتوح البلدان، ج ۱، ص ۲۲.

۱۱. السیره النبویه، ج ۱، ص ۱۴۲.

عوامل با واسطه تقویت‌کننده			مقوله	متن (آیه/روایت/سیره)
				وضع و نظارت بر قوانین آبیاری. ^۱
		*	حمایت از مشاغل گوناگون	«... خداوند... برکت‌ها را در کشت و دام قرار داد.» ^۲ «پیشه مردان نیک اتمم دوزندگی است.» ^۳ «همانا پاکیزه‌ترین پیشه، پیشه بازرگانانی است...» ^۴
*	*	*	ترویج آموزه‌های اخلاقی- اقتصادی	«نشان ژرف‌اندیشی فرد، سامان آوردن گذران زندگی است...» ^۵ نیک‌ترینان شما آنان‌اند که... و زندگی را بر خانواده خویش آسان‌تر گیرند. ^۶ هرگاه وزن می‌کنید، کفه ترازو را [به سود مشتری] مایل بگیرید. ^۷

۱. من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص. ۹۹.

۲. کنز العمال، ج ۴، ص. ۳۲.

۳. تاریخ بغداد، ج ۹، ص. ۱۵.

۴. کنز العمال، ج ۴، ص. ۳۰.

۵. ابوبکر احمد بن حسین بیهقی، (۱۴۱۰ ق.)، شعب الایمان، ج ۵، تحقیق محمد السعید بسیونی زغلول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص. ۲۵۴.

۶. حسین نوری (۱۴۰۸ ق.)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۸، قم: مؤسسه آل‌البیت، ص. ۴۴۸.

۷. سنن ابن‌ماجه، ج ۲، ص. ۷۴۸.

جدول ۵. عوامل باواسطه بازدارنده

عوامل باواسطه بازدارنده			مقوله	متن (آیه/روایت/سیره)
مصرف	تولید	توزیع		
*	*	*	فقر	«نادارى، انسان را در آستانه كفر قرار مى دهد.» ^۱ «نادارى و نادانى، هر عیبى را آشکار مى کنند.» ^۲
			تورم	«... و نشانه خشم خداوند - تبارک و تعالى - بر آفریدگانش این است: بیدادگرى فرمانروایشان و افزایش قیمت هایشان.» ^۳
		*	کسالت اجتماعى	خداوند عزوجل سستی و تبلى را آفرید و میان آنها پیوند داد و فقر زاده شد. ^۴ بر امت خود از این چیزها بیشتر بیمناکم: ... ، تبلى... ^۵
	*		نداشتن همیارى اقتصادى	«پس هرگاه از بخشش دریغ کنند، خداوند نعمت ها را از آنان گرفته، به دیگران مى دهد.» ^۶
*	*	*	رعایت نکردن قوانین اقتصاد اسلامى	دروغ، ^۷ تقلب، ^۸ کم فروشى، ^۹ و... ^{۱۰}
	*	*	تخریب طبیعت	در دوره نبوى قطع درخت سدر جز برای شخم زدن زمین ممنوع بود. ^{۱۱}

۱. الكافى، ج ۲، ص. ۳۰۷.

۲. شیرویه بن شهردار دیلمی همدانى، (۱۴۰۶ ق.)، الفردوس بمائور الخطاب، ج ۳، تحقیق، محمدالسعيد بسیونى زغلول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص. ۷۱.

۳. الكافى، ج ۵، ص. ۱۶۲، ح ۱.

۴. الفردوس، ج ۲، ص. ۱۸۸.

۵. کنز العمال، ج ۳، ص. ۴۶۰.

۶. تاریخ بغداد، ج ۹، ص. ۴۵۹.

۷. مى فرمود: «ای گروه تاجران! از دروغ بپرهیزید.» ابوالقاسم سلیمان بن احمد طبرانى، (۱۴۰۴ ق.)، المعجم الکبیر، تحقیق، حمدى بن عبدالمجید السلفى، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ج ۲۲، ص. ۵۶.

۸. اسد الغابۀ، ج ۳، ص. ۲۶۵.

۹. «... هرگاه در پیمانۀ کم نهاده شود، خداوند، آنان را به قحطى دچار مى کند.» الكافى، ج ۲، ص. ۳۷۴.

۱۰. أحمد بن علی ابن حجر عسقلانى، (۱۴۱۵ ق.)، الإصابۀ فی تمییز الصحابة، ج ۲، تحقیق، عادل أحمد عبدالوجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص. ۳۲۲.

در مجموع، عوامل تقویتی را می‌توان در سه عنوان اخلاقی - روان‌شناختی، یاریگری اقتصادی و الزامات اقتصادی مقوله‌بندی کرد.

پرسش سوم: راهبردهای نشاط اجتماعی-اقتصادی در عهد نبوی چه بود؟
در اینجا منظور راهبردهای تقویت نشاط اجتماعی - اقتصادی جامعه اسلامی به رهبری پیامبر گرامی (صلی الله علیه و آله)، در تقابل با مسائل اجتماعی - اقتصادی است.

پرسش چهارم: پیامدهای راهبردهای نشاط اجتماعی - اقتصادی در عهد نبوی چیست؟
پیامدها در اینجا نشانگر آثار و تبعات نشاط اجتماعی-اقتصادی در عهد نبوی در دو دوره مکی و مدنی است. به اختصار پاسخ هر دو پرسش در جدول ۶، متناسب با مسائل اجتماعی-اقتصادی پس از بعثت و راهبردهای حل آن و پیامدها ذکر می‌شود.

جدول ۶. راهبردها و پیامدهای نشاط اجتماعی-اقتصادی

پیامدها	راهبردها	مسائل اجتماعی - اقتصادی
* افزایش: - ایمان به روزی رسانی خداوند	ایجاد تحول در نظام ارزشی؛ توحیدمحوری، آخرت‌باوری و اعتماد به خدا در رزق ^۱	ثروت‌اندوزی و استثمار طبقاتی
- سطح زندگی فقرا - همدلی * کاهش:	جلوگیری از تکاثر؛ وضع قوانینی مانند زکات و خمس، ^۲ پرهیز از کسب حرام ^۳	
- مال‌اندوزی - بهره‌کشی از فقرا * تعدیل ثروت	تشکیل حکومت واحد دینی؛ ارزش‌گذاری مبتنی بر تقوی، ^۴ امت‌محوری ^۵	

۱. آموزه‌های قرآنی بسیاری این تحول را ایجاد نمود، مانند: طلاق/۳-۲، آل عمران/۲۷، هود/۷، نحل/۷۳.

۲. مانند: بقره/۱۷۷، خمس؛ نحل/۹۰.

۳. نساء/۲۹ (اجتناب از اکل مال به باطل).

۴. حجرات/۱۳.

۵. آموزه‌های قرآنی بسیاری این تحول را ایجاد نمود، مانند: آل عمران/۱۱۰.

مسائل اجتماعی - اقتصادی	راهبردها	پیامدها
تحریم اقتصادی - اجتماعی بنی هاشم	انفاق اموال؛ مصرف ثروت مسلمانان به ویژه ثروت حضرت خدیجه (س) ^۱	* افزایش: - آستانه تحمل، تعمیق باورهای دینی
	نقض مخفیانه؛ به وسیله حضرت علی (ع) ^۲ و مشرکان قریش (مانند حکیم بن حزام) ^۳	- تعاون و همکاری مسلمانان
	استقامت؛ صبر پیامبر (ص) و یاران، ^۴ قرائت قصص قرآنی و دعوت به صبر، استقامت و توکل ^۵	* کاهش و شکست وحدت مشرکان
	وحدت بنی هاشم جهت حفظ پیامبر (ص)؛ عملکرد ابوطالب در ایجاد اتحاد بنی هاشم ^۶	
فشار اقتصادی (مصادره دارایی های مهاجران توسط قریش)	شناسایی نقاط آسیب پذیر اقتصادی دشمن (قریش)؛ رصد فعالیت های بازرگانی قریش ^۷	* افزایش: - اطلاعات از عملکرد اقتصادی دشمن
	تهدید اقتصادی دشمن (قریش)؛ مانور نظامی، ^۸ عقد پیمان همکاری و دوستی با قبایل منطقه تجارت قریش، ^۹ تصرف کاروان تجاری قریش ^{۱۰} تحریم تعامل های اقتصادی با دشمن؛ تحریم معاملات بازرگانی مشرکان مدینه ^{۱۱} و یهودیان مدینه ^{۱۲} با قریش و هم پیمانان	- محدودیت اقتصاد دشمن * کاهش: - قدرت اقتصادی دشمن - تجارت دشمن * جبران سازی مقداری از اموال مصادره ای * ناامن سازی تجارت دشمن

۱. احمد بن ابی یعقوب یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ج ۱، بیروت: دار صادر، بی تا، ص. ۳۸۹.

۲. شرح نهج البلاغه، ج ۱۳، ص. ۲۵۶.

۳. السیرة النبویة، ج ۱، ص. ۳۵۳ و ۳۷۵.

۴. همان، ص. ۳۵۲ و ۴۶۶.

۵. آموزه های قرآنی بسیاری مانند: آل عمران/ ۱۲۰ و ۲۰۰.

۶. محمد ابن اسحاق (۱۳۹۸ ق.)، السیر و المغازی، تحقیق سهیل زکار، بیروت: دارالمعرفة، ص. ۱۶.

۷. المغازی، ج ۱، ص. ۱۵-۱۶، ۳۰.

۸. السیرة النبویة، ج ۲، صص. ۲۴۵، ۲۵۱، ۳۹۲-۳۹۳.

۹. المغازی، ج ۱، صص. ۶-۹، ۱۳-۱۴، ۱۹۷-۱۹۸.

۱۰. السیرة النبویة، ج ۲، صص. ۲۵۲-۲۵۵، المغازی، ج ۱، صص. ۱۳-۱۹.

۱۱. السیرة النبویة، همان، ج ۲، صص. ۱۴۷-۱۵۰.

۱۲. السیرة النبویة، همان.

پیامدها	راهبردها	مسائل اجتماعی - اقتصادی
* افزایش: - تعاون و همکاری مسلمانان - فرآورده‌های کشاورزی - بازرگانی داخلی و خارجی - تلاش اقتصادی - منابع اقتصادی * کاهش: - فقر - کیفیت نامطلوب - بیکاری	همیاری اقتصادی انصار با مهاجرین؛ عقد اخوت، ^۱ تقسیم کار، ^۲ فرهنگ‌سازی انفاق ^۳	مشکلات معیشتی و فقر مسلمانان
	بهره‌گیری از نهاد مسجد؛ کمک به نیازمندان در مسجدالنبی، ^۴ آموزش فقه اقتصادی، ^۵ حل اختلافات اقتصادی، ^۶ پذیرایی از هیئت‌های نمایندگی ^۷	
	تهیه مسکن؛ تأسیس صنف، ^۸ اسکان مهاجران در خانه انصار، ^۹ مسکن مجردی، ^{۱۰} تأمین امکانات خانه‌سازی ^{۱۱}	
	مبارزه با روش‌های غلط اقتصادی؛ احتکار نظارت: جلوگیری از کیفیت نامطلوب ^{۱۵}	

۱. المغازی، ج ۱، ص. ۱۰۳.
۲. پیامبر (ص) فرمود: مهاجرین در انجام کارها به انصار کمک نموده و انصار، آنان را تأمین نمایند. عمر بن شبه نمبری (۱۴۱۰ ق.)، تاریخ المدینة المنورة، ج ۲، تحقیق فهیم محمد شلتوت، قم: دارالفکر، ص. ۸۸.
۳. الطبقات الکبری، ج ۱، ص. ۱۹۷ و ج ۸، ص. ۲۲۶ نیز «سیره پیامبر اکرم در مقابله با تهدیدهای اقتصادی»، صص. ۱۰-۲۵.
۴. یکی از کارکردهای مسجد مدینه، پناه‌دادن به نیازمندان در شب‌های بارانی یا سرد بود. محمد بن جریر طبری، (۱۳۹۲ ق.)، جامع البیان، بیروت: دارالمعرفة جامع البیان، ج ۴، صص. ۳۲-۳۳.
۵. مسائل اقتصادی زکات، تاریخ المدینة المنورة، ج ۱، ص. ۱۱۰.
۶. همان، صص. ۱۲۲-۱۲۳.
۷. همان، ص. ۱۱۸.
۸. الطبقات الکبری، ج ۱، ص. ۱۹۶.
۹. احمد بن یحیی بلاذری، (۱۴۱۷ ق.)، انساب الاشراف، تحقیق، سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر، ج ۱، ص. ۳۱۷.
۱۰. السیرة النبویة، ج ۲، صص. ۱۲۲-۱۲۳.
۱۱. مانند؛ تأمین چوب لازم؛ الطبقات الکبری، ج ۱، ص. ۲۱۲.
۱۲. مانند؛ قرارداد جزیه از یهودیان ایله؛ الطبقات الکبری، ج ۱، ص. ۲۱۲.
۱۳. المغازی، ج ۱، صص. ۱۸-۱۹.
۱۴. الطبقات الکبری، ج ۲، ص. ۳۱.
۱۵. مانند؛ جلوگیری از ادامه کار بعضی صحابه در ساخت خشت و واگذاری آن به شخص ماهر. همان، ج ۶، ص. ۷۷.

مسائل اجتماعي - اقتصادي	راهبردها	پيامدها
	فرهنگ سازي کار و توليد و فراهم ساختن زمينه اشتغال؛ ارزش گذاري براي کار و تقبيح بيکاري ^۱ و تکدي گري ^۲ ، تشويق مهاجران به فعاليت کشاورزي با قراردادهای مزارعه و مساقات، ^۳ تشويق مهاجران به ورود به فعاليت های بازرگاني و خدمات ^۴	
	اشتغال زايي؛ استعداد يابي در مشاغل، ^۵ اشتغال بانوان، ^۶ تغيير نگرش به مشاغل صنعتي، ^۷ تأمين سرمايه اوليه بيکاران، ^۸ توسعه کشاورزي، ^۹ حمايت از مشاغل گوناگون ^{۱۰}	

۱. کنز العمال، ج ۳، ص. ۴۶۰.

۲. تاريخ مدينه دمشق، ج ۱۵، ص. ۱۱۰.

۳. إلیصابه، ج ۱، ص. ۲۲۱.

۴. الطبقات الکبری، ج ۳، ص. ۵۴. راهبرد اقتصادي پیامبر (ص) در امر بازار، محوريت ویژه ای به بازار اسلامي مدينه بخشيد. عثمان که در ابتدای ورودش به مدينه، جزه هفت هزار درهم، اندوخته ای نداشت، در سال نهم هجري برای تجهيز سپاه تبوک، بيشتريين هزينه را پرداخت (۹۵۰ شتر و ۵۰ اسب). السيرة النبوية، ج ۴، ص. ۱۶۱.

۵. مانند: پيشنهادهای تجارت به شخصی از اصحاب؛ إلیصابه، ج ۳، ص. ۵۴.

۶. مانند تجارت، عطفروشي، دباغي، چرم دوزي، ... الطبقات الکبری، ج ۸، ص. ۸۶، إلیصابه، ج ۸، ص. ۱۵۴ و ۲۹۱. عده ای از زنان در مسجد به نخ ريسي و حصير يافي مشغول بودند. الطبقات الکبری، ج ۸، ص. ۲۳۰.

۷. اعراب فعاليت های صنعتي را پست شمرده و به بردگان واگذار می کردند. إلیصابه، ج ۱، ص. ۱۹۹، پس از فتح خيبر، پیامبر (ص) به سی نفر از اسيران صنعتگر دستور آموزش به مسلمانان را دادند. التراتيب الاداريه، ج ۲، ص. ۴۵۰.

۸. المغازي، ج ۱، ص. ۳۲۷.

۹. إلیصابه، ج ۲، صص. ۲۲۴ و ۴۵۸. توسعه کشاورزي در خارج مدينه در سمت شمال و غرب، همچون وادی عقيق.

۱۰. کتانی بیش از چهل شغل در عهد رسول خدا (ص) نام می برد.

مسائل اجتماعی - اقتصادی	راهبردها	پیامدها
نحصار تجاری قریش	تقویت فعالیت‌های تجارت داخلی؛ تأسیس بازار داخلی مستقل در محل مناسب ^۱ و عدم دریافت مالیات، ^۲ تنظیم مقررات و توسعه رقابت در آن، ^۳ تسهیل تجارت با عقد مضاربه میان مسلمانان ^۴	* تأمین زیرساخت تجاری * افزایش: - امنیت اقتصادی - سود تجاری - رقابت‌های تجاری
	توسعه تجارت خارجی؛ مذاکره با قبیله‌های ناامن‌کننده تجارت مدینه، ^۵ تشویق مسلمانان به تجارت خارجی، ^۶ توسعه تجارت با غیرمسلمانان، ^۸ تشویق واردکنندگان کالاهای اساسی ^۹	- گسترش قلمرو بازرگانی * کاهش: - تهدید نظامی دشمن در خطوط بازرگانی
	تحریم تجاری دشمن؛ تحریم تجاری قریش و قطع صادرات از مدینه، ^{۱۰} کنترل و نظارت بر صادرات غذا از مدینه و هم‌پیمانان ^{۱۱}	- صادرات مواد مورد نیاز دشمن * خودکفایی اقتصادی
	زمینه‌سازی خودکفایی و تولید داخلی؛ بهره‌گیری از افراد متخصص و ابزارهای جدید ^{۱۲}	

۱. المغازی، ج ۲، صص. ۱۳۸-۱۴۰ و انساب الاشراف، ص. ۱۵.

۲. تاریخ المدینة المنورة، ج ۱، ص. ۲۸۸.

۳. همان.

۴. المغازی، ج ۲، ص. ۶۷۷.

۵. همان، ج ۱، ص. ۱۹۷.

۶. السیرة النبویة، ج ۲، صص. ۳-۴.

۷. أسدالغابة، ج ۲، ص. ۲۸۳. تا جایی که نوشته‌اند: یاران پیامبر (ص) در دریای شام تا روم به تجارت

می‌پرداختند. تاریخ مدینة دمشق، ج ۲۵، ص. ۵۷.

۸. همان.

۹. أسدالغابة، ج ۱، ص. ۲۴۷.

۱۰. السیرة النبویة، ج ۴، ص. ۳۱۶.

۱۱. تاریخ المدینة المنورة، ج ۲، ص. ۴۴.

۱۲. المغازی، ج ۲، صص. ۳۹۵، ۶۶۰، ۶۷۷.

پیامدها	راهبردها	مسائل اجتماعی - اقتصادی
<p>* افزایش:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ایمان و اعتماد به امداد خدا - انسجام اجتماعی - ثروت عمومی (با کسب غنائم) - امید به آینده - وحدت و همدلی - قدرت مسلمانان <p>* کاهش:</p> <ul style="list-style-type: none"> - نفوذ دشمن - اعتنا به شایعات - اختلاف میان مسلمانان - قدرت سیاسی - اقتصادی یهود - خیانت‌های اثرگذار یهود 	<p>پیش‌بینی و پیشگیری تهدیدها؛ رصد خطرهای احتمالی دشمن،^۱ جلوگیری از غافل‌گیری،^۲ بالا بردن توان مقاومت با ساختن موانع در برابر تهدیدها،^۳ مراقبت از نقاط آسیب‌پذیر داخلی^۴</p>	<p>بحران‌های نظامی - اقتصادی</p>
	<p>تصمیم‌گیری جمعی؛ استفاده از علوم و تجربه‌های ابتکاری دیگران،^۱ آموزش اعتماد عمومی^۲</p>	
	<p>ابتکار عمل در مقابله با تهدید؛ غافلگیری دشمن با روش‌های کم‌آسیب،^۳ طرح‌های نو در برابر دشمن،^۴ وضع پیمان‌نامه،^۵ ایجاد رقابت سازنده بین مهاجر و انصار^۶</p>	
	<p>ارتقای انگیزه؛ برانگیختن روحیه حماسی با سرودن اشعار،^۷ امدادهای الهی،^۸ دعا و طلب یاری از خداوند^۹</p>	

۱. السیرة النبویة، ج ۲ ص. ۲۵۸، المغازی، ج ۱، ۲۸ (جنگ بدر)، السیرة النبویة، ج ۳، ص. ۲۳۱، المغازی، ج ۲، ص. ۴۵۴، غزوه احزاب) و...
۲. الیقوی، ج ۱، ص. ۴۱۰.
۳. مانند حفر خندق.
۴. مانند مراقبت از منافقین در تبوک.

تهديد‌ها و قدرت منافقين * نابودی رسمی قدرت اقتصادی مشرکین بت پرست	ممانعت از عوامل تفرقه افکن و حفظ انسجام داخلی؛ مقابله با شایعات و جنگ روانی یهود و منافقان، ^{۱۱} انذار منافقان به عذاب اخروی و تبشیر مؤمنان، ^{۱۱} منع سرودن اشعار تفرقه آمیز ^{۱۲}
	مقابله با تهديد‌های نظامی-اقتصادی یهود؛ احداث بازار تجاری در تقابل با تجارت یهود، ^{۱۳} افشای خیانت‌های یهود، پیروزی نظامی بر یهود و تصرف غنائم ^{۱۴}
	مقابله با تهديد‌های اقتصادی منافقان؛ فرمان تخریب مرکز تجمع آنان، ^{۱۵} حذر مؤمنان از منافقان ^{۱۶}

۱. برای مثال، مکان استقرار سپاه در غزوه بدر؛ السيرة النبوية، ج ۲، صص. ۲۶۸-۲۶۶، المغازی، ج ۱، صص. ۴۸-۴۹، حفر خندق در غزوه احزاب، السيرة النبوية، ج ۲، صص. ۱۵۳-۱۵۴.
۲. همان.
۳. در موارد متعدد از این روش استفاده می‌شد، تا حتی الامکان از ضررهای مالی و جانی جلوگیری شود؛ مانند فتح مکه، السيرة النبوية، ج ۴، ص. ۴۲، ص. ۶۳.
۴. برای مثال، روش‌های غافلگیری در اغلب جنگ‌ها مثل حفر خندق.
۵. بندهایی از این پیمان‌نامه‌ها، مربوط به کمک‌های اقتصادی مسلمانان با یکدیگر یا با یهودیان است. السيرة النبوية، ج ۲، صص. ۱۴۷-۱۵۰.
۶. برای مثال، تقسیم هر ده زراع در حفر خندق؛ السيرة النبوية، ج ۳، صص. ۲۳۰-۲۳۱.
۷. در موارد متعدد آمده؛ مانند: غزوه احد، الطبقات الكبرى، ج ۲، صص. ۴۸-۴۷، انساب الاشراف، ج ۱، ص. ۳۲۷، عزالدین علی ابن اثیر عزالدین، (بی تا)، الکامل، ج ۵، ترجمه ابوالقاسم حالت، تهران: موسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی، ج ۳، ص. ۲۴، در غزوه خندق؛ المغازی، ج ۲، صص. ۳۳۳، ۳۳۹.
۸. برای مثال، در غزوه بدر؛ نزول فرشتگان، بارش باران رحمت الهی، در شب قبل از نبرد، نزول سکینه و آرامش بر قلوب مسلمین.
۹. الطبقات الكبرى، ج ۱، ص. ۷۲.
۱۰. در جنگ احد؛ المغازی، ج ۱، ص. ۲۱۹، در جنگ احزاب؛ المغازی، ج ۲، ص. ۳۴۶، در جنگ تبوک؛ السيرة النبوية، صص. ۱۶۲-۱۶۳.
۱۱. سوره مبارکه احزاب / ۱۹-۲۴.
۱۲. برای مثال، المغازی، ج ۲، ص. ۴۴۷ (غزوه احزاب)، المغازی، ج ۲، صص. ۸۲۵-۸۲۶ (فتح مکه).
۱۳. فتوح البلدان، ج ۱، ص. ۱۵.
۱۴. در چهار برخورد نظامی با یهود؛ یعنی؛ غزوه بنی قینقاع، بنی نضیر، بنی قریظه و خیبر. برخی از محققان پس از ذکر غنائم در تمامی نبردهای نبوی، میزان آن را نسبت به تلاش اقتصادی مسلمانان اندک می‌دانند. صالح احمد علی، (۱۳۹۱)، دولت رسول خدا (ص)، ترجمه هادی انصاری، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ص. ۳۵۳.
۱۵. توبه / ۱۰۷.
۱۶. منافقون / ۷-۱۰.

مرحله سوم: کدگذاری‌ها، ظهور مفاهیم و دریافت متغیرها
در پژوهش حاضر، متغیر وابسته، نشاط اجتماعی-اقتصادی است و هفت گروه متغیر مستقل، برآمده از مرحله دوم است.

جدول ۷. متغیر وابسته و متغیرهای مستقل برحسب تلخیص کدگذاری‌های باز و کدگذاری‌های

محوری

متغیر	کدگذاری باز	کد محوری
متغیر وابسته	توانایی حل مسئله‌های اقتصادی، استمرار پیشرفت و بالندگی متوازن اقتصادی	نشاط اجتماعی - اقتصادی
متغیرهای مستقل	لزوم تبعیت از خدا و رسول، هدایتگری انگیزه‌های دینی در تقویت اقتصاد	۱. رهبری و مدیریت رسول خدا (ص)
	پاداش‌های دنیوی و اخروی تلاشگر اقتصادی	۲. امید به پاداش الهی
	الزامات اقتصادی، یاریگری اقتصادی، محرّمات اقتصادی	۳. وضع قوانین اقتصاد توحیدی و نظارت بر آن
	تولید بهینه، توزیع عادلانه، مصرف عزتمندانه	۴. تکافل اقتصادی - اجتماعی ^۱
	همیاری و تقسیم کار در ابعاد گوناگون معیشتی، بهره‌گیری از نهاد مسجد در نشر آموزه‌های اقتصاد دینی	۵. پراکنش ^۲ اجتماعی-اقتصادی ^۳

۱. تکافل اجتماعی (عمومی) اصطلاح جدیدی است که اندیشمندان مسلمان به‌عنوان راهکارهای مردمی تأمین اجتماعی در اسلام پیشنهاد کرده‌اند. محمدعلی تسخیری، (۱۳۹۰)، *اقتصاد اسلامی*، ترجمه محمد مقدس، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، صص. ۳۴۱-۳۴۲ و محمدباقر صدر، (۱۴۰۸)، *اقتصادنا*، قم: مجمع الشهداء العلمی الثقافی.

2. Diffusion

۳. پراکنش اجتماعی، فرایند انتقال، پخش و گسترش اندیشه‌ها، اعتقادات، آرمان‌ها، عادات‌ها، راه‌حل‌ها، مهارت‌ها و غیره از فرد یا گروهی به افراد یا گروه‌هایی چند است. خلیل میرزایی، (۱۳۹۳)، فرهنگ

متغیر	کدگذاری باز	کد محوری
	شناسایی ضعف‌های اقتصادی دشمن، تهدید و تحریم اقتصادی دشمن، مقابله با دشمن	۶- رویارویی با دشمن اقتصادی
	فعالیت‌هایی مانند: بازرگانی داخلی و خارجی، کشاورزی و دامداری، صنعت	۷- اشتغال اقتصادی

مرحله چهارم: تولید فرضیه

در این بخش، رابطه میان متغیرهای مستقل و وابسته و نتایج ارائه می‌شود.

الف) رابطه متغیرهای مستقل و وابسته پژوهش

با در نظر گرفتن و مقایسه شرایط اقتصادی - اجتماعی مسلمانان در مکه و مدینه، افزایش نشاط اجتماعی - اقتصادی در عصر نبوی را می‌توان وابسته به متغیرهای ذکر شده دانست. از میان این هفت دسته متغیر مستقل، دسته رویارویی با دشمن اقتصادی و اشتغال اقتصادی، به‌رغم تفاوت‌های برجسته و فراوان در مبانی، اصول و چگونگی آن، در جامعه‌ی نبوی با جامعه جاهلی تحت سلطه کفر، امکان فرضیه‌یابی در آنها نیست؛ زیرا به‌هر حال این دو دسته از متغیرها، در جامعه جاهلی تحت سلطه کفر نیز وجود داشته است. از این‌رو، پنج متغیر دیگر برای فرضیه‌یابی در نظر گرفته شد.

ب) نتیجه‌گیری

با مروری بر سنت‌ها و نظام اقتصادی عرب تحت سلطه کفر در صدر اسلام، به نظر می‌رسد سنت‌ها و نظام خاصی متناسب با شرایط جغرافیایی و اجتماعی - اقتصادی بر آنان حاکم بود. رابطه مستقیم ثروت و قدرت، موجب شکاف عمیق و فاصله زیاد طبقاتی تا حد استثمار و استضعاف و بردگی انسان‌ها شده بود.^۱ به نظر می‌رسد پایه‌گذاری این نظام

توصیفی علوم/اجتماعی، تهران: فوزان، ص. ۲۵۳؛ یا بسط عناصر فرهنگی به صورت منفرد یا جمعی، باقر ساوخوانی، (۱۳۷۰)، *دائرةالمعارف علوم اجتماعی*، تهران: کیهان، ص. ۱۹۸.
۱. یکی از دلایل زنده‌به‌گورکردن، ترس از فقر گزارش شده است. اسراء/۳۱.

به وسیله ثروتمندان و به نفع آنان و به زیان تهی‌دستان صورت گرفته بود^۱ و نشاط اقتصادی تمامی آحاد جامعه را دربرداشت؛ تا جایی که علی‌رغم بیشترین رونق اقتصادی جزیره‌العرب در شهر مکه، در کنار ثروتمندان مکه، فقیران و بردگان با کمبود احتیاجات اولیه زندگی روبه‌رو بودند و به‌سختی روزگار می‌گذراندند. بعضی از افراد این طبقات، گاهی به‌حدی تحت فشار فقر و گرسنگی قرار داشتند که استخوان‌ها را می‌کوبیدند و پس از پختن می‌خوردند. به همین دلیل، این افراد را «اصحاب الصلب» می‌نامیدند.^۲ این شکل اقتصاد به ایجاد قشربندی اجتماعی ویژه‌ای در مکه منجر شد. در رأس این سلسله‌مراتب اجتماعی، اشراف و بزرگان قبایل قرار داشتند که سرمایه و تجارت شهر در انحصار آنها بود. شیخ قبيله از امتیازات اقتصادی ویژه‌ای برخوردار بود.^۳ در پایین‌ترین مراتب نیز بردگان، کنیزان، کارگران و مزدگیرانی قرار داشتند که با رهاکردن دامداری و بیابان‌گردی به خدمت اشراف درآمد می‌بخشیدند و مورد آزار و تحقیر بودند.^۴ با بعثت، رسول خدا افزون بر ولایت تکوینی، پیامبری و تبلیغ احکام الهی، منصب رهبری جامعه اسلامی را نیز برعهده داشت. آن حضرت وارث اقتصادی بود که فقر، بیکاری، ظلم، تبعیض، غارت، ناامنی و نومیدی به آینده در آن جلوه می‌کرد. در بخش اقتصاد، ایشان براساس مصلحت، عدالت و احکام شرعی در این حوزه، تصمیم‌گیری‌های مؤثری داشت، در افق برنامه‌ای جامع و بلندمدت تصمیم‌گیری می‌کرد و آینده را نیز در نظر داشت. برخی از مهم‌ترین اهداف اصلاحی پیامبر در حوزه توزیع و اقتصاد پولی و تجاری، تنظیم روابط اقتصادی و اصلاح سنت‌ها و روش‌های مبتنی بر مناسبات ثروت و قدرت، توزیع عادلانه فرصت‌های شغلی و سرمایه‌ای، تأمین حداقل نیازمندی‌های معیشتی و جلوگیری از پدیده‌های فقر و فساد و

۱. انساب الاشراف، ج ۱، ص ۸-۱۲؛ یعقوبی، تاریخ، ج ۱، ص ۲۷۰.

۲. ابن منظور (۱۴۱۰ ق.)، لسان العرب، ج ۱، بیروت: دارصادر، ص ۵۲۹.

۳. مانند: مربع (یک چهارم غنیمت)، صفایا (سهمی که فرمانده از اشیای گزیده قبل از تقسیم غنائم برمی‌داشت)، النشیطه (غنائم غیر صحنه جنگ) و الفضول (اموال تقسیم‌ناپذیر). جواد علی (۱۹۶۸ م)، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۴، بیروت: دارالعلم للملایین، صص ۳۴۴-۳۴۸ و ج ۵، ص ۲۶۴.

۴. السیره النبویه، ج ۱، ص ۳۳۹؛ المفصل، ج ۱۲، ص ۳۵۰.

تبعیض در جامعه بود. حوزه‌های مهم اقتصاد در آن جامعه تجارت، کشاورزی و دامداری بود؛ بنابراین، زمین‌ها، آب‌ها و مرتع‌های بسیار گسترده‌ای به خود مردم واگذار شد (اقطاع) که بر پایه مصلحت، عدالت و احکام شرعی صورت می‌گرفت و چگونگی واگذاری این املاک، بسیار دقیق و حساب‌شده بود؛ به گونه‌ای که برای واگذارشوندگان سند صادر می‌شد. مشکل مراتع را با برداشتن انحصارهایی که ریشه در افکار دوره جاهلیت داشت، حل کرد. زمینه رشد سریع دامداری را نیز فراهم ساخت و با احکامی که در باب قطع درختان و نابودی مزارع و توصیه‌هایی که درباره درختکاری داشت، مدینه و اطراف آن را سبز و خرم ساخت. از این‌رو زمینه امنیت شغلی و امید به آینده را با رونق اقتصادی فراهم می‌ساخت. جوانان و بیکاران مشغول به کار شدند و فقر به تدریج رخت بربست. از سوی دیگر، با سهم شدن مردم در انفال و درآمدهای حکومت اسلامی و ترویج تکافل عمومی در اقتصاد، با قراردادن الزامات اقتصادی نظیر زکات و یاریگری اقتصادی مانند انفاق، و ایجاد تعادل اجتماعی، تأمین اجتماعی در میان امت اسلامی محقق شد. افزون بر این، رسول خدا (ص)، با ساختارشکنی در اقتصاد جاهلی مبتنی بر عقلانیت ابزار-سنتی، عقلانیت ارزشی مبتنی بر توحیدمحوری را بنیان نهاد؛ به گونه‌ای که امت نقش فعال و سازنده‌ای در عدالت و توازن اقتصادی ایفا کردند. همچنین ایشان با کاهش تمرکز در مالکیت ابزار و فرهنگ‌سازی در جهت تقبیح مصارف اسراف‌کارانه و غیرضروری و وضع قوانین اقتصاد اسلامی و نظارت بر آن، نقش تکمیلی در تحدید ساختار نوین اقتصاد داشت. یکی از اندیشمندانی که اصطلاح عقلانیت را در کنش‌های اجتماعی به کار برده، ماکس وبر (۱۸۶۴-۱۹۲۰) است. وی کنش اجتماعی را عقلانی می‌داند که برای کنش از ابزار استفاده شود که برای رسیدن به هدف، کارایی یا کفایت منطقی داشته باشد. وی روند اساسی تمدن و اقتصاد غرب را در جنبش عقلانی‌سازی می‌داند. او با تحلیل کنش در قالب ابزار و هدف‌ها، انواعی مطرح کرد: ۱. کنش عقلانی وسیله-هدف: در این کنش با آزادی کامل برای انتخاب هدف‌ها و ابزار برحسب کارایی تعیین می‌شود. ۲. کنش عقلانی-ارزشی: این نوع کنش زمانی رخ می‌دهد که کنشگر در هنگام گزینش بهترین وسیله برای هدف، براساس اعتقاد به مجموعه بزرگ‌تری از ارزش‌ها گزینش کند. وبر دو کنش سنتی و

عاطفی را عقلانی نمی‌داند.^۱ با توجه به این نظریه می‌توان گفت میزان اندک نشاط اجتماعی - اقتصادی در دوره جاهلی که ناشی از تکاثر و استثمار طبقاتی و فقر گسترده عموم مردم بود، مبتنی بر کنش عقلانی وسیله - هدف بود؛ زیرا اشراف عرب از هر وسیله‌ای مانند ظلم، ربا، احتکار، تجاوز، قمار و... برای دستیابی به ثروت و تفوق مالی بر دیگران بهره می‌گرفتند و با بهره‌گیری از کنش سنتی اکثریت مردم، در تنگدستی و کسالت اجتماعی - اقتصادی به سر می‌بردند. از سوی دیگر می‌توان گفت پس از بعثت، نشاط اجتماعی - اقتصادی امت اسلامی مبتنی بر کنش عقلانی - ارزشی بوده و متغیرهای مذکور در بالا، نشانگر ارزش‌های خاص عقلانی - ارزشی در دوره نبوی است. در مجموع باید گفت امت اسلامی در عهد نبوی، نه تنها موفق به حل بسیاری از مسائل اقتصادی شدند، بلکه به توسعه اقتصادی نیز دست یافتند. شهر مدینه - مرکز حکومت اسلامی - با حضور ایشان و تشکیل حکومت اسلامی، از نظر اقتصادی، متحول و زمینه پویایی اقتصادی تمامی جزیره‌العرب فراهم شد. تهدیدهای اجتماعی - اقتصادی به فرصت‌های رشد اقتصادی، بالندگی و تعمیق باورهای دینی و معرفتی تبدیل شد و زمینه پویایی و نشاط اقتصادی تمامی آحاد امت اسلامی فراهم آمد.

در جدول ۸ به اختصار تفاوت‌های نظام اقتصادی نبوی و نظام سلطه کفر را مقایسه

می‌کنیم:

۱. ماکس وبر، (۱۳۹۵)، بنیان‌های عقلانی و اجتماعی موسیقی، ترجمه حسن خیاطی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، صص. ۱۷ - ۲۰.

جدول ۸. مقایسه نظام سلطه کفر با دوره نبوی

نظام سلطه کفر		نظام دوره نبوی ^۱		ابعاد
مقوله	کد محوری	مقوله	کد محوری	
اقتصاد تکاثری - تفاخری	دنیاه‌گرایی ^۲ ثروت‌اندوزی ^۳ رفاه‌طلبی، سودجویی ^۴	خداباوری و آخرت‌محوری برادری ایمانی و منزلت‌مبنتی بر تقوی و زهد تعاون و یاریگری امت اسلامی	اقتصاد توحیدی - اسلامی	نگرشی
سودجویی و استخفاف	بهره‌کشی، غنیمت‌جویی و لذت‌جویی مادی ^۵	امید به پاداش الهی (دنیوی و اخروی)، بروز ارزش‌های اخلاقی، عدالت‌خواهی، عزتمندی	تکافل و عزت‌نفس	انگیزشی
مدیریت عقلانی - ابزاری شیخوخیت با محوریت خواص (دارالندوه و مانند آن)	روابط اقتصادی، و روش‌های مبتنی بر مناسبات ثروت و قدرت نظام قبیلگی؛ اشرافیت و شیخوخیت حاکمیت رسومی مانند ربا، ^۶ احتکار، ^۷ کم‌فروشی	تنظیم و تبیین حقوق اقتصادی امت‌محوری (اخوت دینی)، عدالت، اعتمادسازی عمومی، تعاون، اعتدال، جلوگیری	مدیریت عقلانی - ارزشی دینی با محوریت نهاد مردمی (مساجد)	رهبری

۱. مستندات دوره نبوی قبلاً ذکر شده است.

۲. همزه/۱-۴؛ کهف/۱۰۳-۱۰۵.

۳. حدید/۲۰؛ المفصل، ج ۱۴، ص. ۱۲۶.

۴. توریستین بوند وبلن، (۱۳۸۳)، نظریه طبقه مرفه، ترجمه فرهنگ ارشاد تهران: نشر نی، صص. ۸۱-۱۰۷.

۵. شوقی ضیف، (۱۳۶۴)، تاریخ الادب العربی، العصر الجاهلی، تهران: امیرکبیر، ص. ۵۹.

۶. المفصل، ج ۴، ص. ۱۱۳.

۷. مالک بن انس، (بی‌تا)، الموطأ، تحقیق محمدفواد عبدالباقی، بیروت: داراحیاء التراث، ج ۲، ص. ۶۸۰.

ابعاد	نظام سلطه کفر	نظام دوره نبوی ^۱
	کم‌فروشی و گران‌فروشی ^۱ ، رشوه‌خواری ^۲ ، دخترکشی ^۳ ، زورگیری ^۴ ، غارث (به‌ویژه عرب بادیه) ^۵	از فقر، فساد و تبعیض با اهرم‌های کنترلی مانند قاعده اجتناب از ربا، احتکار، اکل مال به باطل، اسراف

ج) یافته‌های پژوهش

در این مرحله، یافته‌ها با در نظر گرفتن حضور متغیرها در جامعه مسلمانان در عهد نبوی و غیاب متغیرها در رابطه با جامعه جاهلی تحت سلطه کفر ارائه می‌شود:

۱. تکافل اقتصادی تجربه‌شده از سوی مردم تحت رهبری پیامبر (ص) بر حمایت آنان از مدیریت عقلانی - ارزشی تأثیر داشته است.
۲. رهبری پیامبر (ص) مبتنی بر مدیریت عقلانی - ارزشی بر نشاط اجتماعی - اقتصادی تأثیر داشته است.
۳. نگرش و انگیزش مردمی مبتنی بر تکافل اقتصادی تجربه‌شده بر نشاط اجتماعی - اقتصادی تأثیر داشته است.
۴. رهبری پیامبر (ص) مبتنی بر مدیریت عقلانی - ارزشی بر پراکنش مبتنی بر نهادهای مردمی (مساجد و یاریگری اقتصادی) تأثیر داشته است.
۵. نگرش و انگیزش مردمی مبتنی بر تکافل اقتصادی تجربه‌شده بر پراکنش مبتنی بر نهادهای مردمی (مساجد و یاریگری اقتصادی) تأثیر داشته است.
۶. پراکنش مبتنی بر نهادهای مردمی (مساجد و یاریگری اقتصادی) بر نشاط اجتماعی - اقتصادی تأثیر داشته است.

۱. مطففین/۱-۸؛ شعراء/۱۸۱؛ اسراء/۳۵؛ رحمن/۹؛ انعام/۱۵۲.

۲. بقره/۱۸۸؛ مائده/۶۱-۶۲.

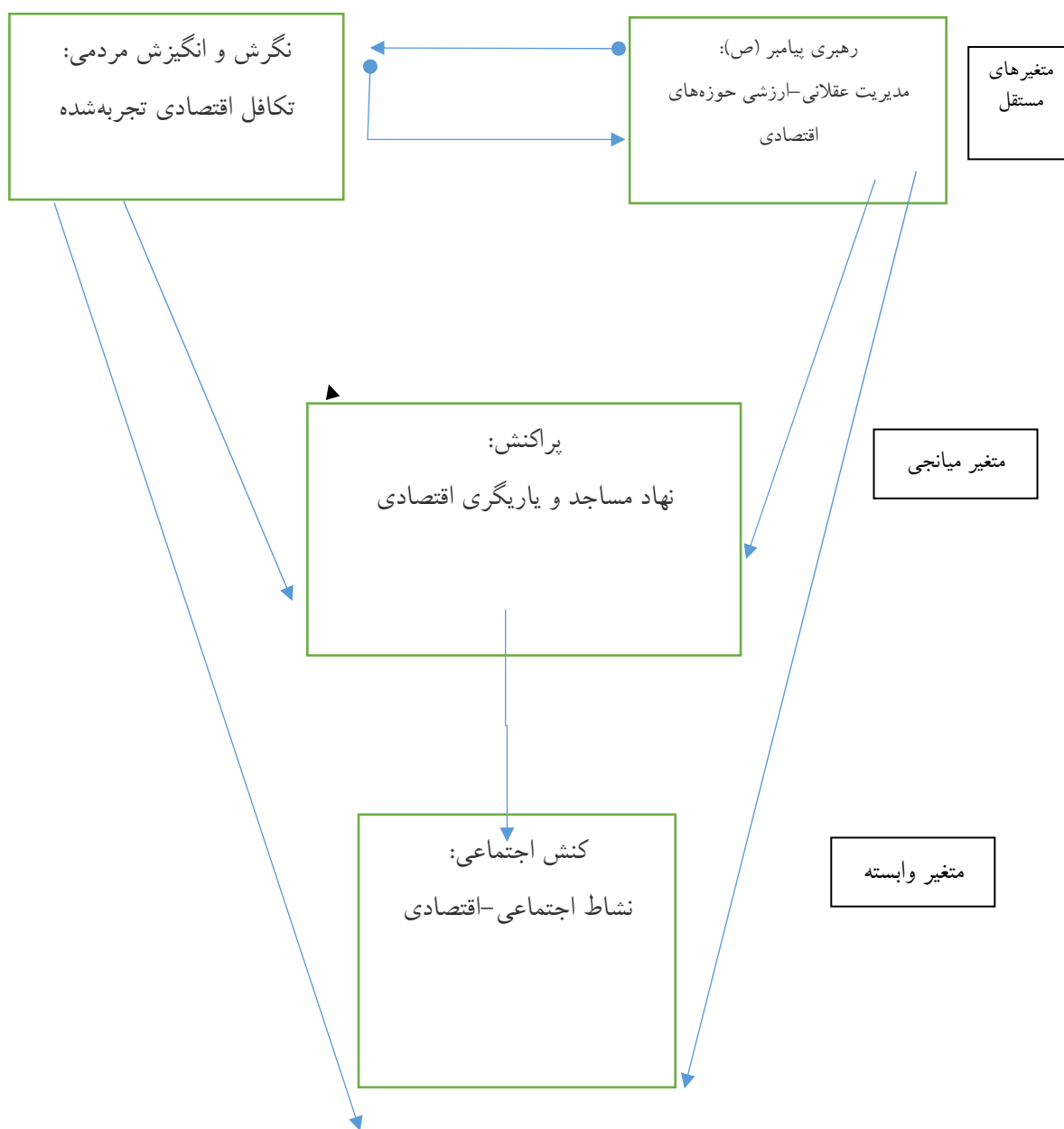
۳. تکویر/۸ و اسراء/۳۱.

۴. الاصابه، ج ۸، ص. ۱۰۷.

۵. الکامل، ج ۵، ص. ۲۶۴.

براساس یافته‌ها می‌توان مدل نظری پژوهش را به شکل زیر ترسیم کرد:

مدل نظری پژوهش

منابع و مأخذ

- قرآن کریم
- نهج البلاغه (بی تا)، ترجمه علینقی فیض الاسلام اصفهانی، بی جا: بی تا.
- ابن ابی الحدید، عزالدین عبدالحمید، (۱۳۷۸ ق.)، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم، مصر: داراحیاءالکتب العربیه.
- ابن بابویه، ابوجعفر محمد، (بی تا)، من لا یحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر الغفاری، قم: منشورات جماعه المدرسین فی الحوزة العلمیه.
- ابن اثیر، عزالدین علی، (۱۴۰۹ ق.)، أسد الغابة فی معرفه الصحابة، بیروت: دارالفکر.
- ابن اثیر، عزالدین علی، (بی تا)، الکامل، ترجمه ابوالقاسم حالت، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی.
- ابن اسحاق، محمد، (۱۳۹۸ ق.)، السیر و المغازی، تحقیق سهیل زکار، بیروت: دارالمعرفة.
- ابن حنبل شیبانی، احمد بن محمد، (۱۴۱۴ ق.)، مسند، تحقیق محمدالدرویش، بیروت: دارالفکر.
- ابن سعد، محمد، (بی تا)، الطبقات الکبری، بیروت: دار صادر.
- ابن شیهه نمیری، عمر، (۱۴۱۰ ق.)، تاریخ المدینة المنورة، تحقیق فهیم محمد شلتوت، قم: دارالفکر.
- ابن شعبه، ابومحمد الحسن بن علی حرانی، (۱۴۰۴ ق.)، تحف العقول عن آل الرسول، تحقیق علی الاکبر الغفاری، قم: النشر الاسلامی.
- ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵ ق.)، تاریخ مدینة دمشق، بیروت: دارالفکر.
- ابن فارس، ابوالحسین احمد، (۱۳۹۰)، ترتیب مقائیس اللغة، ترتیب و تنقیح سعیدرضا علی عسگری، وحید مسجدی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ابن ماجه، ابو عبدالله محمد، (۱۳۹۵ ق.)، سنن ابن ماجه، تحقیق محمدفؤاد عبدالباقی، بیروت: دار احیاء التراث.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۰ ق.)، لسان العرب، بیروت: دارصادر.
- ابن هشام، عبدالملک، (۱۳۵۵ ق.)، السیرة النبویة، قاهره: مطبعة مصطفى البانی الحلبي.
- احسائی، محمد بن علی ابن ابی جمهور، (۱۴۰۳ ق.)، عوالی اللثالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة، تحقیق مجتبی العراقی، قم: سیدالشهداء.

- استراس، آنسلم و جولیت کوربین، (۱۳۸۵)، *اصول روش تحقیق کیفی*، ترجمه بیوک محمدی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل، (۱۴۱۰ ق.)، *صحیح البخاری*، تحقیق مصطفی دیب البغاء، بیروت: دار ابن کنیر.
- بغدادی، ابوبکر احمد بن علی خطیب، (۱۴۱۷ ق.)، *تاریخ بغداد*، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۴۱۷ ق.)، *انساب الاشراف*، تحقیق، سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر.
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۹۷۸ م.)، *فتوح البلدان*، بیروت: المعارف.
- بوند وبلن، توریستین، (۱۳۸۳)، *نظریه طبقه مرفه*، فرهنگ ارشاد، تهران: نشر نی.
- بیهقی، ابوبکر احمد بن حسین، (۱۴۱۰ ق.)، *شعب الایمان*، تحقیق محمد السعید بسیونی زغلول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بیهقی، احمد بن حسین بن علی نیشابوری (۱۴۲۴ ق.)، *السنن الکبری*، تحقیق محمد عبدالقادر عطاء، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- پسندیده، عباس، (۱۳۹۲)، *الگوی اسلامی شادکامی با رویکرد روان شناسی مثبت گرا*، قم: مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث.
- تسخیری، محمد علی، (۱۳۹۰)، *اقتصاد اسلامی*، ترجمه محمد مقدس، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- تمیزی فر، ریحانه، (۱۳۹۲)، *نشاط اجتماعی، تحلیل جامعه شناسختی عوامل مؤثر بر نشاط اجتماعی شهر اصفهان*، اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- تمیمی، احمد بن علی بن منی، (۱۴۱۲ ق.)، *مسند أبی یعلی الموصلی*، دمشق: دارالتقافه العربیه.
- جمیلی کهنه شهری، فاطمه و مهناز رنجبر، (۱۳۹۱)، «بررسی جامعه شناسختی شادمانی زنان متأهل دانشجوی»، *فصلنامه مطالعات راهبردی زنان*، س. ۴، ش. ۵۴، صص. ۲۴۶-۲۱۱.
- حرانی، ابومحمد حسن بن علی، (۱۴۰۴ ق.)، *تحف العقول عن آل الرسول*، تحقیق علی الاکبر الغفاری، قم: النشر الاسلامی.
- حسین زاده یزدی، سید سعید و محمدجواد شریف زاده، (۱۳۹۵)، «سیره پیامبر اکرم در مقابل با تهدیدهای اقتصادی»، *فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی*، س. ۱۶، ش. ۶۲، صص. ۳۱-۵.

- حموي، ياقوت، (۱۹۷۹ م.)، معجم البلدان، بيروت: دار صادر.
- خطيب بغدادى، ابوبكر احمد بن على، (۱۴۱۷ ق.)، تاريخ بغداد، تحقيق مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلميه.
- ديلمى همدانى، شيرويه بن شهردار، (۱۴۰۶ ق.)، الفردوس بمأثور الخطاب، تحقيق، محمد السعيد بسيونى زغلول، بيروت: دارالكتب العلميه.
- رازى، محمد بن ابى بكر بن عبدالقادر، (۱۹۶۷ م.)، مختار الصحاح، بيروت: دارالكتاب العربى.
- ساروخانى، باقر، (۱۳۷۰)، دائرة المعارف علوم اجتماعى، تهران: كيهان.
- سيوطى، جلال الدين، (بى تا)، الدر المنثور فى تفسير المأثور: بيروت: دارالفكر.
- شعيرى سبزواري، محمد بن محمد، (۱۴۱۴ ق.)، جامع الأخبار، قم: تحقيق و نشر مؤسسه آل البيت.
- صدر، سيد محمدباقر، (۱۴۰۸ ق.)، اقتصادنا، قم: مجمع الشهيد العلمى الثقافى.
- ضيف، شوقى، (۱۳۶۴)، تاريخ الادب العربى، العصر الجاهلى، تهران: اميركبير.
- طباطبايى، محمد حسين، (۱۳۷۲)، الميزان فى تفسير القرآن، تهران: اسماعيليان.
- طبرانى، ابوالقاسم سليمان بن احمد، (۱۴۰۴ ق.)، المعجم الكبير، تحقيق، حمدى بن عبدالمجيد السلفى، بيروت: دار احياء التراث العربى.
- طبرانى، ابوالقاسم سليمان بن احمد، (۱۴۱۵ ق.)، المعجم الأوسط، تحقيق، ابو معاذ طارق بن عوض الله و ابوالفضل عبدالمحسن بن ابراهيم، القاهرة: دار الحرمين.
- طبرى، محمد بن جرير، (۱۳۷۸ ق.)، تاريخ الأمم و الملوك، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، بيروت: دار التراث.
- طبرى، محمد بن جرير، (۱۳۹۲ ق.)، جامع البيان، بيروت: دار المعرفه.
- عاملى، محمد حرّ، (۱۴۱۴ ق.)، وسائل الشيعه، قم: مؤسسه آل البيت لحياء التراث.
- عسقلانى (ابن حجر)، أحمد بن على، (۱۴۱۵ ق.)، الإصابه فى تمييز الصحابه، تحقيق، عادل أحمد عبدالموجود و على محمد معوض، بيروت: دار الكتب العلميه.
- على، صالح احمد، (۱۳۹۱)، دولت رسول خدا (ص)، ترجمه هادى انصارى، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- على، جواد، (۱۹۶۸ م.)، المفصل فى تاريخ العرب قبل الاسلام، بيروت: دار العلم للملايين.

- قشیری نیشابوری، ابن حسین مسلم بن حجاج (بی تا)، صحیح مسلم، استانبول: مکتبه الاسلام.
- کتانی، عبدالحی، (بی تا)، نظام حکومت النبویه (التراپیب الاداریه)، بیروت، دارالکتب العربی.
- کلینی رازی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۳۸۹ ق.)، الکافی، تحقیق علی اکبر الغفاری، طهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مالک بن انس، (بی تا)، الموطأ، تحقیق محمدفواد عبدالباقی، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- متقی، علاءالدین علی ابن حسام الدین، (۱۳۹۷)، کنز العمال، تصحیح صفوة السقا، بیروت: مکتبه التراث الاسلامی.
- میرزایی، خلیل، (۱۳۹۳)، فرهنگ توصیفی علوم اجتماعی، تهران: فوژان.
- نوری، حسین، (۱۴۰۸ ق.)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت.
- واقدی، محمد بن عمر، (۱۴۰۹)، المغازی، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- وبر، ماکس، (۱۳۹۵)، بنیان های عقلانی و اجتماعی موسیقی، ترجمه حسن خیاطی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- هدایتی، مهرنوش؛ حامد ماهزاد، (۱۳۹۵)، «فلسفه برای کودکان و مهارت های حل مسئله اجتماعی»، مجله علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز، س. ۲۳، ش. ۱، صص. ۲۹-۵۴.
- هزارجریبی، جعفر و پروانه آستین افشان، (۱۳۸۸)، «بررسی عوامل مؤثر بر نشاط اجتماعی (با تأکید بر استان تهران)»، جامعه شناسی کاربردی، س. ۲۰، ش. ۳۳.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (بی تا)، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر.

- Dale, Ann and Chris Ling, (2011), "Community Vitality Index Tool Some Preliminary Thinking", 30 April, Canada: Royal Roads University.
- Grigsby, William J., (2001), "Community Vitality: Some Conceptual Considerations", *Rural Development Paper, No. 6*, USA: The Northeast Regional Center for Rural Development, The Pennsylvania State University.
- Herbert, Yuill; Ann Dale, (2010), Community Vitality: The Concept, Sustainability Solution Groups and Royal Roads University.
- Barke Doka, Jesse; Emma McNamara, Julia Robinson, Melissa Chung, (2011), *Research on Community Vitality*, Supervising Professor: Michal Avram, Ontario: Community Foundation of Greater Peterborough.
- Levac, Leah, (2004), *Community Vitality Index*, <https://academicminute.org/2014/12/leah-levac-university-of-guelph-community-vitality-index/> (accessed in 16/12/2014).
- Scott, Katherine, (2009), *Community Vitality: Measuring What Matters*, The Vanier Institute of the Family, Transition Magazine.